

Bireylerin Empatik Eğilim ve Ahlaki Olgunluk Düzeylerinin Hayvan Haklarına Yönelik Bakış Açısından Değerlendirilmesi

The Evaluation of Person's Empathic Tendency and Moral Maturity Levels from the Point of Animal Rights

Şebnem UYGUN^a, Mustafa OKUDAN^b, Neylan ZİYALAR^a

^aİstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler ABD, İstanbul, TÜRKİYE

^bİğdır Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, İğdir, TÜRKİYE

Bu çalışma, 2. Uluslararası Turaz Adli Bilimler, Adli Tıp ve Patoloji Kongresi (01-04 Eylül 2018, İstanbul)'nde sözlü olarak sunulmuştur.

ÖZET Amaç: Çalışmada, kişilerin empatik eğilimleri, ahlaki olgunlukları ve hayvan haklarına bakışları arasındaki ilişki ile kişilerin, demografik özelliklerine göre empatik eğilim, ahlaki olgunluk ve hayvan haklarına yönelik tutumlarında anlamlı bir farklılık olup oluşmadığı araştırılmıştır. **Gereç ve Yöntemler:** Toplam 230 katılımcıyla gerçekleştirilen çalışmada, veri toplama araçları olarak “demografik bilgi formu”, “empatik eğilim ölçeği”, “ahlaki olgunluk ölçeği” ve “hayvan haklarına ilişkin tutumlar ölçeği” kullanılmıştır. Veriler, SPSS'in 23.0 sürümü ile analiz edilmiştir. Hipotezlerin sınanmasında korelasyon analizleri, çoklu regresyon ve bağımsız örneklem t-testleri kullanılmıştır. **Bulgular:** Çalışmamızda, empatik eğilim, ahlaki olgunluk ve hayvan haklarına yönelik tutumlar arasında anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur. Bireylerin ahlaki olgunluklarının, hayvan haklarına yönelik tutumlarının anlamlı bir yordayıcısı olduğu, fakat empatik eğilimlerinin hayvan haklarına yönelik tutumlarını anlamlı bir şekilde yordamadığı belirlenmiştir. Cinsiyet açısından incelediğimizde, kadınların hayvan haklarına yönelik puan ortalamaları erkeklerden daha yüksek bulunmuş olsa da empatik eğilim ve ahlaki olgunluk açısından aralarında bir fark bulunamamıştır. **Sonuç:** Elde ettiğimiz bulgulara göre empatik eğilimin birçok değişkende etkisinin olduğu görülmüştür. Bu açıdan baktığımızda, daha çok doğuştan gelen ve küçük yaşlarda edinildiği ve geliştiği düşünülen empatik eğilim, bir kişilik özelliği olarak düşünülmüştür. Bundan dolayı, empatik eğilim, ahlaki olgunluk ve hayvan haklarına yönelik tutumu yüksek bireyler yetiştirmenin, empatik eğilimi yüksek çocuklar yetiştirmeye bağlı olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Empatik eğilim; ahlaki olgunluk; hayvan hakları

ABSTRACT Objective: In this study, it is aimed to investigate if there is a meaningful difference at the individuals towards empathic tendency, moral maturity and animal rights. Also it is aimed depending on their demographic characteristics, to trying to reveal the link between empathic tendencies and moral maturity of the individuals and the view of animal rights. **Material and Methods:** The research sample consist of 230 participants. In this study the material set included Demographic Information Form, Empathic Tendency Scale, Moral Maturity Scale and Attitudes to Animal Rights Scale. Data was analyzed by using SPSS 23.0 version with correlation analyses, multiple regression tests and independent samples t-tests. **Results:** In our study, it was determined that there is significant relationship between empathic tendency, moral maturity and attitudes to animal rights. It has been determined that moral maturity levels of persons are significant predictor of their attitudes to animal rights but empathic tendency levels do not significant predict attitudes to animal rights. When we examined the results in terms of gender, we found women's average scores on animal rights to be higher than men, but there was no difference between men and women in terms of empathic tendency and moral maturity. **Conclusion:** According to the findings, it is learned that empathic tendency has effects on many variables. When we look at it from this point of view, the empathic tendency that is mostly congenital and thought to be acquired and developed at a young age is considered as a personality. Therefore, it can be said that raising individuals with high empathic tendency, moral maturity and high attitude towards animal rights depends on raising children with high empathic tendency.

Keywords: Empathic tendency; moral maturity; animal rights

Empati kavramı, insanın kendisini karşısındaki kişinin yerine koyması, onun duygularını ve düşüncelerini düzgün bir şekilde anlaması, hissetmesi ve

bu durumu ona iletmesi süreci olarak tanımlanmaktadır.¹ Empatik eğilim kavramı ise bireylerin, diğerlerinin yaşantılarını ve duygularını anlama ve

Correspondence: Şebnem UYGUN

İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler ABD, İstanbul, TÜRKİYE/TURKEY

E-mail: sebnemuygun8@gmail.com

Peer review under responsibility of Türkiye Klinikleri Journal of Forensic Medicine and Forensic Sciences.

Received: 05 May 2020

Received in revised form: 07 Jul 2020

Accepted: 08 Jul 2020

Available online: 17 Nov 2020

2619-9459 / Copyright © 2020 by Türkiye Klinikleri. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

hissetme potansiyeli olarak tanımlanmaktadır.² Empatik eğilim, bireyin empati yapabilme potansiyeli olarak tanımlanabilir.³ Empatinin temellerinin biyolojik mi çevresel mi olduğu tartışma konusudur. Pişkin'e göre ise empatik eğilim, kişiliğin bir parçası olarak doğuştan gelmekle birlikte uygun çevresel koşullar ile geliştirilebilmektedir.⁴

İnsanlık tarihi kadar eski olan ahlak kavramına baktığımızda, ahlak kavramının ilk çağlardan beri üzerine düşünülen bir olgu olduğunu görmekteyiz. Hayata yön veren bir boyut olan ahlak, insanca yaşamın kurallarını göstermektedir.⁵ Ahlak tanımından bahsettiğimizde, kurallar, bunların gerekli olması ve bireylerin kurallara uyma ihtiyacı sorunları gündeme gelmektedir.⁶ İyi-kötü gibi birçok kavram, ahlakla ilgili durumları anlatırken kullanılabilir.⁷ Ahlaki olgunluk kavramı ise ahlaki duygu, düşünce, yargı, tutum ile davranış bakımından yetkin ve zirvede olma durumunu; bu duruma en zengin, gerekli, dolgun anlamını veren ahlaki niteliklerin bütünü ifade eder. Bir diğer tanım ise ahlaki olgunluk, ahlaki duygu, düşünce, davranış ve tutum gibi çeşitli ahlaki özelliklerde kişinin tamamen donanımlı ve yetkin olmasını içeren ahlaki değerlerin bütünü olarak düşünülmektedir.⁸ Ahlaki olgunluğa sahip kişilerden güvenilir, sorumlu, saygılı, adaletli, öz kontrolü gelişmiş, empati yeteneği gelişmiş, kurallara uyan iyi bir insan olması beklenir.⁹ Kendini kontrol edebilme, özgeci davranış sahibi olabilme ve empati yeteneğine sahip olma, öğrenilmiş davranışların içerisinde ve bunların tümü ahlaki oluşturur.⁶

TOPLUMSAL TARİHTE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİSİ

Bulliet'e göre, insan ve hayvan ilişkilerinde 3 dönem büyük önem taşımaktadır. Bunlar; evcilleştirme öncesi dönem, evcilleştirme dönemi ve evcilleştirme sonrası dönem olarak 3 kısma ayrılmaktadır. Evcilleştirmeyle birlikte insan ve hayvan arasındaki güç dengesi bozulmuştur. Aynı zamanda insanlar ve hayvanlar, eskisine göre çok daha fazla iç içe yaşamıştır. Hem hayvanlardan üstün hem de onlarla birlikte yaşamış olmaları; hayvanlar üzerinde sıklıkla gözlem yapmalarına, öldürme, şiddet, cinsellik gibi durumları hayatlarının bir parçası hâline getirmelerine sebep olmuş ve aynı zamanda bu durumu olağanlaştırmışlardır.¹⁰

İnsanın, hayvana ilişkin bakışının felsefi temellerine baktığımızda, hayvan ve hayvana karşı yapılan davranış her ne kadar kültürden kültüre değişse de temelde 2 yaklaşım olduğunu görmekteyiz. Bunlar, antroposantrizm ve fizyosantrizim yaklaşımlarıdır. Antroposantrizm, insan merkezlidir ve insan dışındaki varlıkların değerini, insana faydası ile ölçer. Antroposantrizm, kendi içinde 2'ye ayrılmaktadır. Bunlar; katı antroposantrizm ve yumuşak antroposantrizmdir. Örneğin Descartes'ın öğretileri, katı bir antroposantrizm taşımaktadır. Descartes'a göre insanın ruhu vardır, fakat hayvanların bir ruhu yoktur. Kant ise yumuşak antroposantrizmi savunur ve Kant'a göre hayvanlar acı çekebilir, fakat hakları ve değerleri yoktur.¹¹ Antroposantrizm için insan merkezdedir ve insan dışındaki tüm varlıklar, insana hizmet etmek amacıyla vardır.¹²

Jeremy Bentham'a dek filozof ve birçok yazar hayvanları biyolojik türümüzün dışında kabul etmiş, çıkarların eşit önemsenmesi ilkesinin hayvanlar için de geçerli olduğunu kabul etmemişlerdir. Fakat Bentham, hayvanlara eziyet edilemeyeceğini çünkü hayvanların da acı ve haz duyabildiğini, deney sırasında bıçakla karnı yarıldığında insan gibi acıya tepki verdiğini ve tüm bunların onlara karşı davranışlarımıza ahlaki bir statü kazandırdığından bahsetmiştir. Daha sonra insanların ve hayvanların aynı kökene dayanmasının fark edilmesi, insanlarda olan birçok yeteneğin hayvanlarda da olması gibi sebepler, hayvanlara yönelik kötü muameleyi meşru hale getirmiş görüşleri tartışmalı hale getirmiştir.¹³

ÜLKEMİZDE VE BATIDA HAYVAN HAKLARI

Hayvan hakları denilince, hayvanların ekosistemde sağlıklı bir şekilde yaşamını sürdürmesinin sağlanması akla gelir.¹⁴ Türklerin hayvanlara verdiği önemi edebi alanlarda olduğu kadar, sosyal ve ekonomik hayatta da görebiliriz. Türkler, kimi zaman hayvanları totem kabul edip kahramanlaştırmış, kimi zaman da sanat eseri ve mezar taşlarında hayvanları resmetmişlerdir.¹⁵ Türklerin, hayvanlarla iç içe oluşuna kanıt olarak gösterilebilen, 12 hayvanlı Türk takviminde her yıl, bir hayvan adıyla özdeş duruma gelmiştir. Türkler hayvan, bitki gibi canlıların insan hayatında ve toplumsal yapıda etkisi olduğunu düşünmüştür.¹⁶ Hayvanlara verilen önem, Osmanlı döneminde de

sürmüştür. Bu dönemde, İslam dininde hayvana önem verildiği görülebilir. İslam dininde, hayvanların yaşam haklarının olduğu belirtilmiş ve buna saygı duymamanın, hayvanlara eziyetin büyük günah olduğu kabul edilmiştir. Eziyetten kasıt, sadece hayvanı öldürme ile sınırlı değildir. Hayvanı aç bırakmak, dövüşlere katmak, korkutmak gibi hem fiziksel hem de ruhsal olarak acı çektiren tüm davranışları kapsadığı söylenebilir.¹⁷ Rönesans döneminde, Avrupa'ya baktığımızda hayvanlar aşağılanırken; Osmanlı'da hayvanlar önemli sayılıyordu ve günah olabileceği düşünülerek öldürülüyordu. Bu dönemde Osmanlı'da hayvanlar için vakıflar, hayvanların barınması için yerler ve çeşitli yerlerde hastaneler oluşturulmuş, hayvanların beslenmesi için bakıcılar ayrılmış, bazı miraslar hayvanların beslenmesi için bırakılmış, sokak hayvanları için kebab günleri düzenlenmiş, Bursa'da "Gurabahane-i Laklakan" adında, dünyadaki ilk ve tek leylek hastanesi kurulmuş, cami ve mezarlıklarda suluklar bulundurulmuştur. Türklerin hayvanlara karşı bu tutumları, Avrupalıları şaşırtmış ve zaman zaman Türklerin bu tavırları ile dalga geçmişlerdir.¹⁸

Daha sonra İstanbul'da köpeklerin sayısının artması ve sorunlara sebep olması ile 1. Ahmet döneminde, köpekler toplanıp Anadolu yakasına atılmış, fakat işe yaramamıştır. Hayvanlara eskisi gibi değer verilmemiş ve Sultan 2. Mahmut ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde, köpekler Hayırsız Ada'ya sürgün edilmiştir. Ardından, ülkede olumsuz durumlar yaşanmış ve halk uğursuzluk olarak gördüğü bu duruma tepki göstermiştir.¹⁸ 2. Meşrutiyet ilan edildikten sonra, köpekler yine İstanbul sokaklarından toplatılarak, Hayırsız Ada'da ölüme bırakılmışlardır. Bu durum karşısında, hayvanseverler tepki göstermiş ve 1912 yılında, ülkemizde hayvanların korunmasına karşı oluşturulmuş ilk dernek olan "İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti" kurulmuştur. 1. Dünya Savaşında faaliyetlerini durduran bu dernek, 6 Mart 1924 tarihinde faaliyetlerine tekrardan başlamış ve günümüzde "Türkiye Hayvanları Koruma Derneği" adıyla çalışmalarına sürdürmüştür.¹⁹ Türkiye'de bu konuda ilk yasal adım, Avrupa Birliğine geçiş süreci ile 4934 sayılı kanun ve 1999 yılında Strazburg'da imzalanan Ev Hayvanlarının Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi'nin 15 Temmuz 2013 tarihinde onaylanmasıyla

atılmıştır. "Hayvanları Koruma Kanunu" 24 Haziran 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu kanun, şu an için yeterli görülmemektedir, fakat resmî bir dayanak olduğundan önemlidir.²⁰

Antik Yunan filozoflarının ise hayvan hakları konusunda indirgemeci bir düşüncede olduğu söylenebilir. Aristoteles'e göre hayvanlar acı ve açlık hissedemezdi. Descartes'a göre tüm hayvanlar akılsızdı. Fransız filozof Nicolas Malebranche ise hayvanların zevk almadıklarını, acı çekmeden ağladıklarını, bir şey bilmeden büyüdüklerini ve hiçbir şeyden korkmayıp hiçbir şeyi istemediklerini açıklamıştı.²¹ 1789 yılında Jeremy Bentham'ın, hayvanların da acı hissedeceklerini açıklaması ile daha önce bilinçsiz varlıklar olarak görülen hayvanlar için hayvan kesimlerine karşı örgütlenmeler oluşmaya başladı.¹³ 1972 yılında Avrupa'da, Charles Darwin'in "İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi (The Expressions of the Emotions in Man and Animals)" isimli kitabında, hayvanlar ve insanların birçok fiziksel ve ruhsal özellikleri paylaştığını görmekteyiz, fakat Darwin'in düşünceleri bulunduğu dönem içerisinde ciddiye alınmamıştır.²¹ Avrupa'da kentleşme ile hayvanlara daha çok önem verilmeye başlanmış ve evcil hayvan kavramı önem kazanmıştır. Hayvanlar, ailenin birer üyesi olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Hayvanların bilimsel araştırmalarda, sirklerde veya kozmetik şirketlerinde kullanımı gibi konular gündem olmaya başlamıştır. Daha sonraları hayvanların etinden, kürkünden faydalanan kişilere karşı, hayvan hakları eylemcileri ortaya çıkmaya başlamıştır.²² Bu hareketlerden sonra Londra'da, "The Victoria Street Society" ve "Frances Power Cobbe" isimli dernekler kurulmuş olup, bu derneklerin katkısı ile İngiltere'de hayvanlar için ilk etik yasa oluşturulmuş oldu.¹³ Daha sonraları Avrupa'da hayvan deneyleri ile ilgili çeşitli yasal düzenlemeler oluşturulmuş ve 15 Ekim 1978 yılında Paris'te "İnsan Hakları Evrensel Bildirisi" ilan edilmiştir.²⁰

Avrupa'da yasal düzenlemeler 19. yüzyılda başlamış olup, ülkemizdeki hayvan haklarına yönelik ilk yasal düzenlemeler 2004 yılında Türk Ceza Kanunu ile sağlanmıştır.²⁰ 2004 yılında Hayvanları Koruma Kanunu çıkmış bulunmaktadır. Türkiye'de, hayvanların korunması konusunda düzenlenmiş en temel kanun budur.²³ Şu anki duruma baktığımızda ülke-

mizde sokak hayvanlarının, yabani hayvanların ve deniz hayvanlarının Eşya Kanunu kapsamında değerlendirildiğini görmekteyiz. Bundan dolayı hayvanlara yönelik suçlar, kanun yetersizliğinden dolayı neredeyse ceza verilmeden sonuçlanmaktadır. Ülkemizde hayvanlara kötü davranmak ve hayvanların yaşam hakkını elinden almak, 5326 sayılı Kabahatler Kanunu kapsamında değerlendirilmekte ve 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, Kabahatler kanununu kapsadığından durum kısır döngüye girmektedir. Bundan dolayı Hayvanları Koruma Kanunu hükmünü yitirmektedir. Kabahatler Kanunu'na göre hayvanlara yapılan eziyetin karşılığı sadece para cezası olmaktadır.²⁴

Her insana göre kendi değerleri iyi, doğru ve ahlakidir, fakat bu değerlere olan bağlılığımızın ne kadar olduğu bir tartışma konusu oluşturabilir. Hayvanlara yönelik tutumlar, insanların ahlaki değerlerinin içine girmektedir.²² Ahlak, daha çok yazılı olmayan, uygulamaya yönelik olarak kabul edilen, karşı geldiğinde ise toplum tarafından kınama ve ayıplama ile karşılaşılacak bir kavram olarak kabul edilmektedir.²⁵ Bununla birlikte, yazılı kuralların önemi de göz önüne alınmalıdır. Yasalarda görülmekte olan birtakım eksiklikler, hayvan haklarının korunmasına yönelik en büyük problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumdaki düzenin sağlanmasında, hukuk uygulamalarının önemi inkâr edilemez. Bu çalışmanın amacı, ahlaki olgunluk ve empatik eğilim ile hayvan haklarına bakış arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmaktır. Elde edilecek bulguların ise bu bağlamda literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın hipotezleri şu şekildedir;

Hipotez 1: Empatik eğilim düzeyi ve ahlaki olgunluk düzeyi, hayvan haklarına ilişkin tutumun bir yordayıcısıdır.

Hipotez 2: Kadın ve erkek bireylerin, hayvan haklarına ilişkin tutumları arasında anlamlı bir fark vardır.

Hipotez 3: Kadın ve erkek bireylerin, empatik eğilim düzeyleri açısından aralarında anlamlı bir fark vardır.

Hipotez 4: Kadın ve erkek bireylerin, ahlaki olgunluk düzeyleri açısından aralarında anlamlı bir fark vardır.

GEREÇ VE YÖNTEMLER

Tanımlayıcı ve ilişki arayıcı olarak yapılan araştırmanın örneklemini, 2018 yılında İstanbul'da tesadüfi örnekleme yoluyla seçilmiş 115 kadın ve 115 erkeğin olduğu, 230 kişilik grup oluşturmaktadır. Örneklem grubundakiler, 18 yaşından büyük ve bilgilendirilmiş onamları alınmış gönüllü katılımcılardan oluşmaktadır.

VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Demografik Bilgi Formu

Araştırmacı tarafından geliştirilmiş demografik bilgi formu, kişilere yaşlarını, ekonomik düzeylerini, eğitim durumlarını, mesleklerini ve evcil hayvan sahibi olup olmadıkları gibi demografik bilgilerini öğrenmek üzere uygulanmıştır.

Empatik Eğilim Ölçeği

Geçerlilik ve güvenilirliği, Dökmen tarafından yapılmış olan Empatik Eğilim Ölçeği (EEÖ), kişilerin günlük yaşamlarındaki empatik eğilimlerini ölçmek üzere geliştirilmiştir. Ölçek, 20 cümleden oluşmakta olup; ölçekte “duygularımı başkalarına iletmede güçlük çekerim, sınırlı bir insanım” gibi cümleler bulunmaktadır. “Tamamen aykırı”dan “oldukça uygun”a doğru değişen cevaplar, Likert tipi beşli dereceleme ölçeği şeklindedir. Yirmi maddeden oluşan ölçekte 3, 6, 7, 8, 11, 12, 13 ve 15. sorular ters maddeden oluşmaktadır. Bu durumun nedeni, kişilerin “evet” deme eğilimlerini dengelemektir. Ölçek sonucunda alınan puanların yüksekliği, empatik eğilimin yüksek olması, düşüklüğü ise eğilimin düşük olması ile açıklanabilir. Dökmen tarafından uygulanan ölçekte, testin test-tekrar test güvenilirlik katsayısı 0,82 olarak bulunmuştur. Tek ve çift maddeler arasındaki yarılama güvenilirliği ise 0,86 olarak bulunmuştur. Dökmen tarafından, 24 kişilik bir gruba EEÖ ve Edwards Kişisel Tercih Envanteri'nin “duyguları anlama” bölümü uygulanmış ve ölçek puanları arasındaki korelasyon 0,68 olarak bulunmuştur.²⁶

Ahlaki Olgunluk Ölçeği (AOÖ)

Bireylerin ahlaki olgunluk düzeylerini belirlemeye yönelik geliştirilen Ahlaki Olgunluk Ölçeği (AOÖ)'nin güvenilirlik ve geçerlilik çalışması, Şengün ve Kaya tarafından yapılmış olup, ölçekte beşli

Likert tipinde hazırlanan 66 madde bulunmaktadır. Ölçeğin test-tekrar test güvenilirlik katsayısı 0,88; test-yarı test güvenilirlik katsayısı 0,89; Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısı ise 0,93 olarak bulunmuştur.²⁷

Kaya ve Aydın'ın, 606 üniversite öğrencisi üzerinde yaptığı araştırmadan elde edilen veriler sonrası, faktör yükleri ve korelasyon sayıları 0,30'un altına düşen 6 madde ölçekten çıkartılmış ve böylece ölçek 60 maddeden oluşturulmuştur. Ölçekte 12 madde ise ters yönden puanlanmıştır. Alınabilecek en yüksek puan 300, en düşük puan ise 60'tır. Ölçekten alınan puan yükseldikçe, ahlaki olgunluk düzeyinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Ölçeğin test-yarı test güvenilirlik katsayısı 0,87 ve Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısı 0,92 olarak bulunmuştur. Verilere göre ölçeğin, güvenilir ve geçerli olduğunu söyleyebiliriz.⁸

Hayvan Haklarına İlişkin Tutum Ölçeği (HHİTÖ)

Akoğlu tarafından yüksek lisans tezi kapsamında geliştirilen Hayvan Haklarına İlişkin Tutum Ölçeği (HHİTÖ)'nde 32 cümle bulunmaktadır. Likert tipi olarak 5 kademeli şekilde düzenlenmiştir. Ölçekte bulunan 5, 8, 11, 14, 16, 22, 25, 27 ve 32. maddelerin ters kodlanması gerekmektedir. Ölçeğin, geçerlilik ve güvenilirlik çalışması toplam 432 katılımcı üzerinde yapılmıştır. Ölçeğin ayırt edici ve homojen maddelerden oluşmasını sağlamak için madde test korelasyonu analizi yapılmış olup, her maddenin toplam puanla korelasyonu belirlenmiştir. Ölçekte Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri 0,91 olarak bulunmuştur. Bu durum da verilerin, faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir. Ölçek için 2 faktörlü bir yapının uygun olduğu düşünülmüştür. İki faktöre zorlanan maddelerin analizi sonucunda, toplam varyansın %32,05'ini açıklayan, öz değerleri 6,43 ve 3,50 olan 2 faktör elde edilmiştir. Ölçeği oluşturan maddelerin içerikleri incelendiğinde ilk faktöre "Hayvan Haklarına Saygı", ikinci faktöre ise "Hayvan Haklarına Müdahale" denilmiştir. İlk faktörün altında 1, 2, 3, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 28 ve 30. maddeler toplanırken; 5, 8, 13, 16, 22, 25, 29, 31 ve 32. maddelerin de 2. faktörün altında toplandığı görülmüştür. İlk faktörün Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı 0,89; 2. faktörün Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı ise 0,68 olarak hesaplanmış olup, ölçeğin tamamındaki Cron-

bach Alfa iç tutarlık katsayısı 0,90 olarak bulunmuştur. Ölçeğin iki ayrı uygulaması sonucundaki test-tekrar test güvenilirlik katsayısı ise 0,69 olarak hesaplanmıştır. "Hayvan Haklarına Saygı" ve "Hayvan Haklarına Müdahale" alt ölçekleriyle, ölçeğin bütünü bu araştırma ile hesaplanmış, Cronbach Alfa iç tutarlık katsayıları sırasıyla 0,88; 0,67; 0,89 olarak bulunmuş, "Hayvan Haklarına Saygı" alt ölçeği bu çalışma ve ön çalışmada hesaplanmış Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı 0,70'in altında olduğundan, sonraki analizlerde ölçeğin tek faktörlü olarak kullanılması kararlaştırılmıştır [Çağlar Akoğlu, S. Ekolojik ikilemler ve Hayvan Hakları: Yetkecilik, Sosyal Baskınlık Yönelimi ve Değerler Açısından Bir İnceleme (Yüksek Lisans Tezi). (2014).].

VERİLERİN ANALİZİ

Çalışmadan toplanan veriler, SPSS programının 23.0 versiyonuna girilmiş ve analiz edilmiştir. "Normallik testi" sonucuna göre verilerin normal dağıldığı belirlenmiş olup, hipotezlerin sınanmasında "korelasyon analizi", "bağımsız örneklem t-testi" ve "çoklu regresyon analizi" uygulanmıştır. Demografik özellikler belirlenirken ise "frekans" analizi uygulanmıştır.

BULGULAR

Araştırmamıza katılan 230 katılımcının 115 (%50,0)'i kadın, 115 (%50,0)'i erkektir. Araştırmaya, 18-67 yaş aralığındaki kişiler katılmış ve katılımcıların yaş ortalamaları 32,9; standart sapma ise 9,621 olarak bulunmuştur. Yaş, farklı bir değişken tanımlanarak 0-20 yaş arası, 21-29 yaş arası, 30-45 yaş arası ve 46 ve üzeri yaş olarak 4 kategoriye ayrılmıştır. Katılımcıların meslekleri çalışmayan, çalışan, öğrenci ve emekli olarak 4 gruba ayrılmıştır. Çalışmayan 7 (%3,0) kişinin, çalışan 191 (%83,0) kişinin, öğrenci olan 31 (%13,5) kişinin ve emekli 1 (%0,4) kişinin olduğu belirlenmiştir.

Katılımcıların medeni durumlarına baktığımızda, 82 (%35,7) kişinin "bekâr, ilişkim yok", 37 (%16,1) kişinin "bekâr, ilişkim var", 98 (%42,6) kişinin "evli", 10 (%4,3) kişinin "boşanmış", 2 (%0,9) kişinin "dul", 1 (%0,4) kişinin ise ayrı yaşıyor şeklinde ankete katıldıklarını söyleyebiliriz. Araştırmamıza katılanlardan 4 (%1,7) kişinin ortaokul, 29

(%12,6) kişinin lise, 17 (%7,4) kişinin yüksekokul, 115 (%50) kişinin lisans, 49 (%21,3) kişinin yüksek lisans ve 16 (%7,0) kişinin doktora mezunu olduğu belirlenmiştir (Tablo 1).

Kadın ve erkek bireylerin, hayvan haklarına ilişkin tutumları arasında anlamlı bir fark olup olmadığına yönelik regresyon analizini yapmadan önce empatik eğilim, hayvan haklarına yönelik tutum ve ahlaki olgunluk arasındaki ilişkiyi incelemek üzere Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Tablo 2’de görüldüğü gibi empatik eğilim ve ahlaki olgunluk düzeyi arasında 0,366 düzeyinde ($p \leq 0,001$), empatik eğilim ve hayvan haklarına yönelik tutum arasında 0,156 düzeyinde ($p \leq 0,05$) ve ahlaki olgunluk düzeyi ile hayvan haklarına ilişkin tutum arasında ise 0,485 düzeyinde ($p \leq 0,001$) pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur (Tablo 2).

TABLO 1: Katılımcıların demografik özellikleri.

Değişken	n=230	(%)
Cinsiyet		
Kadın	115	50,0
Erkek	115	50,0
Yaş		
0-20 arası	9	3,9
21-29 arası	97	42,2
30-45 arası	97	42,2
46 ve üzeri	27	11,7
Meslek		
Çalışmayan	7	3,0
Çalışan	191	83
Öğrenci	31	13,5
Emekli	1	0,4
Medeni durum		
Bekâr, ilişkim yok	82	35,7
Bekâr, ilişkim var	37	16,1
Evli	98	42,6
Boşanmış	10	4,3
Dul	2	0,9
Ayrı yaşıyor	1	0,4
Eğitim düzeyi		
Ortaokul	4	1,7
Lise	29	12,6
Yüksekokul	17	7,4
Lisans	115	50
Yüksek lisans	49	21,3
Doktora	16	7,0

TABLO 2: Empatik eğilim, hayvan haklarına ilişkin tutum ve ahlaki olgunluk arasındaki ilişki.

	EE	HHİT
1. EE	–	
2. HHİT	0,156*	–
3. AO	0,366**	0,485**

n=230; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

EE: Empatik eğilim, HHİT: Hayvan haklarına ilişkin tutum; AO: Ahlaki olgunluk.

Empatik eğilim düzeyi ve ahlaki olgunluk düzeyinin, hayvan haklarına ilişkin tutumun bir yordayıcısı olduğu şeklindeki hipotezimiz sınanırken, çoklu regresyon analizi uygulanmıştır. Daha önce aralarında pozitif yönlü (0,366) ve anlamlı bir korelasyon bulunan empatik eğilim ve ahlaki olgunluğun, hayvan haklarına ilişkin tutumu yordayıp yordamadığı incelenmiştir. Tablo 3’te görülen çoklu regresyon sonuçlarına bakıldığında, araştırmaya katılan kişilerin, empatik eğilim düzeyleri, ahlaki olgunluk düzeyleri ve hayvan haklarına ilişkin tutumları arasında anlamlı bir ilişki olduğu bilgisi elde edilmiştir. $R=0,486$; $R^2=0,236$; $p < 0,05$. Yapılan regresyon analizi sonucunda elde edilen verilere göre, araştırmaya katılan kişilerin, ahlaki olgunluk düzeylerinin hayvan haklarına ilişkin tutumlarının anlamlı bir yordayıcısı olduğu neticesine ulaşılmıştır ($p < 0,05$). Ancak empatik eğilimin, kişilerin hayvan haklarına ilişkin tutum düzeyleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olmadığı sonucu elde edilmiştir ($p > 0,05$). Kişilerin empatik eğilimlerine ve ahlaki olgunluk düzeylerine beraber bakıldığında, kişilerin, hayvan haklarına yönelik tutumlarının %23,6’sını açıkladığı bulgusuna ulaşılmıştır ($R^2=0,236$).

Kadın ve erkek bireylerin, hayvan haklarına ilişkin tutumları arasında anlamlı bir fark olduğu şeklindeki hipotezimiz sınanırken, bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır. Uygulanan testin sonucunda kadın bireyler (Ort.=140,73; SS=11,83) ve erkek bireylerden (Ort.=132,42; SS=14,68; $t(218,16)=4,727$; $p=0,000$) elde edilen puanlar arasında anlamlı bir fark olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Kadınların, hayvan haklarına yönelik puan ortalamalarının, erkeklerden daha yüksek olduğu görülmüştür (Tablo 4).

Kadın ve erkek bireylerin empatik eğilim düzeyleri açısından aralarında anlamlı bir fark olduğunu

TABLO 3: Empatik eğilim düzeyi ve ahlaki olgunluk düzeyinin, hayvan haklarına ilişkin tutumu yordamasına yönelik çoklu regresyon analizinin sonuçları.

Değişken	B	Ss	β	t	p	İkili R	Kısmi R
Sabit	63,657	9,227	-	6,899	0,000*	-	-
EE	-0,035	0,087	-0,025	-0,397	0,692	0,156	-0,26
AO	0,301	0,038	0,494	7,930	0,000*	0,485	0,466
R=0,486	R ² = 0,236						
F= (2,227)=	35,078	p = 0,000					

EE: Empatik eğilim, AO: Ahlaki olgunluk. * p<0,05.

TABLO 4: Kadın ve erkek bireylerin hayvan haklarına yönelik ortalama standart sapma ve t değerleri.

HHİT	n	Ort.	SS	t	sd	p
Kadın	115	140,73	11,83	4,728	218,16	0,000
Erkek	115	13,42	14,68			

savunan hipotezimizin sınanması için bağımsız örneklem t- testi uygulanmıştır. Uygulanan testin sonuçlarına göre kadın (Ort.=68,96, SS=9,99) ve erkeklerden (Ort.=69,15; SS=10,01; t (228)=-0,145; p=0,885) elde edilen puanlar arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır.

Kadın ve erkek bireylerin, ahlaki olgunluk düzeyleri açısından aralarında anlamlı bir fark olduğuna ilişkin hipotezimizin sınanmasına yönelik, bağımsız örneklem t- testi yapılmıştır. Uygulanan testten elde edilen verilere göre kadın (Ort.=250,86; SS=21,09) ve erkeklerden (Ort.=249,73; SS=24,68; t (228)= 0,373; p=0,709) elde edilen puanlar arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır.

TARTIŞMA

Tartışma bölümünde empatik eğilim, ahlaki olgunluk ve hayvan haklarına yönelik tutum arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Elde edilen araştırma sonuçları, literatürde konu ile ilgili araştırma sonuçlarıyla karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Bununla beraber, demografik bilgilerden elde edilen veriler, araştırmanın temel değişkenleri ile karşılaştırılmış, istatistiksel analizler sonucu elde edilmiş ve sonuçlar tartışılmıştır. Katılımcıların empatik eğilimleri, Dökmen tarafından geliştirilen EEÖ ile ahlaki olgunluk düzeyleri Şengün ve Kaya tarafından geliştirilen ve daha sonra Kaya ve Aydın'ın 60 maddeden oluşan formu geliştirdiği AOÖ'yü, hayvan haklarına yönelik tutumları

ise Akoğlu tarafından geliştirilen HHİTÖ aracılığıyla incelenmiştir.^{8,26,27} Araştırmacı tarafından geliştirilmiş "demografik bilgiler formu" ile de araştırmaya katılan kişilerin yaşları, eğitim durumları, meslekleri gibi sorular ile birlikte demografik bilgiler elde edilmiştir.

Kadın ve erkek sayılarının eşit tutulmuş olduğu çalışmamızda, kadınların, hayvan haklarına yönelik puan ortalamalarının erkeklerden daha yüksek olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Elde ettiğimiz bulgu, Özkul ve ark. ile Taylor ve Signal'in bulgularını desteklemektedir.^{28,29} Akoğlu'nun yüksek lisans tezi kapsamında yaptığı çalışmasında da benzer biçimde, cinsiyet değişkeninin hayvan haklarını anlamlı bir biçimde yordadığı bilgisi edinilmiştir.

Bakioğlu'nun (2013) ahlaki olgunluk açısından kadın ve erkekler arasında fark olduğunu gösteren çalışmasından farklı olarak bizim çalışmamızda kadınlar ve erkekler arasında ahlaki olgunluk yönünden bir fark bulunmamıştır. Keser (2017), Şenkaya (2018) ve Gürsel'in (2016) çalışmalarında kadınların empatik eğilim düzeyleri erkeklere göre daha yüksek bulunmuş olsa da elde ettiğimiz bulgularda kadınlar ve erkekler arasında empatik eğilim yönünden bir fark elde edilememiştir.

Regresyon analizi yapmadan önce empatik eğilim, hayvan haklarına yönelik tutum ve ahlaki olgunluk arasındaki ilişkiyi incelemek üzere Pearson korelasyon analizi yapıldı ve aralarında pozitif yönde

ve anlamlı bir ilişki olduğu bilgisi edinildi. Empatik eğilim ve ahlaki olgunluk arasında, pozitif ilişki olduğuna yönelik bulgumuz, daha önce yapılmış benzer çalışmaları destekler niteliktedir.^{30,31} Ahlaki olgunluk sahibi kişilerin, empatik eğilime sahip olmasını beklediğimizden, elde edilen veri şaşırtıcı değildir. Çalışmamızda, kişilerin empatik eğilim ve hayvan haklarına yönelik tutumları arasında elde ettiğimiz pozitif yöndeki anlamlı ilişki, Taylor ve Signal'in çalışmalarında elde ettiği empati düzeyi ve hayvan sahiplenme ile hayvanlara yönelik davranışlar arasında bulunduğu anlamlı ilişkiyi desteklemektedir.²⁹ Çalışmada beklediğimiz gibi, ahlaki olgunluk düzeyi ve hayvan haklarına yönelik tutum arasında da pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. İnsan merkezli ahlak anlayışları, insanların hayvanlara eziyet etmesi gibi konularda yasaklar koyar; fakat konu burada hayvandan çok insanın nitelikleridir. Hakkında çeşitli görüşlerin olduğu ahlaki olgunluk, ahlaki değerleri içselleştirmeyi kapsar ve kişilik özelliği olarak kabul edilir. Bu yönden ahlaki olgunluk sahibi bireylerden, ahlak dışı davranışlarda bulunmasını beklemeyiz.⁸

Çalışmada elde ettiğimiz önemli bulgulardan biri, regresyon analizi yaparak, empatik eğilim düzeyi ve ahlaki olgunluğun hayvan haklarına ilişkin tutumu yordayıp yordamadığı idi. Bulgular, katılımcıların ahlaki olgunluk düzeylerinin, hayvan haklarına ilişkin tutumlarının anlamlı bir yordayıcısı olduğunu; fakat empatik eğilimin, kişilerin hayvan haklarına ilişkin tutumlarını anlamlı bir şekilde yordamadığını göstermiştir.

İnsan ya da hayvan ne olursa olsun, tüm canlıların, hukukun öznesi olması gerektiği düşünülmelidir. Bu görüş birçok filozof tarafından da savunulmuştur.²⁵ Adli bağlamda incelendiğinde, bireylerin hayvan haklarına ilişkin tutumlarının ve empatik eğilimlerinin çeşitli değişkenler ile incelenmesinin, hayvan haklarına ilişkin yapılacak düzenlemeler üzerinde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

SONUÇ

Örneklemini, İstanbul'daki 115 kadın ve 115 erkeğin oluşturduğu bu çalışmada; empatik eğilim, hayvan haklarına yönelik tutum ve ahlaki olgunluk arasında

daki ilişki ile demografik bilgilerden elde ettiğimiz kadın ve erkeklerin hayvan haklarına yönelik tutumları, ahlaki olgunlukları ve empatik eğilimleri arasındaki farklar incelenmiştir.

Netice olarak, katılımcıların empatik eğilimleri, ahlaki olgunluk düzeyleri ve hayvan haklarına yönelik tutumları arasında ilişki olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Önemli bir bulgu olarak ise araştırmaya katılan kişilerin, ahlaki olgunluk düzeylerinin, hayvan haklarına ilişkin tutumlarının anlamlı bir yordayıcısı olduğu bilgisi elde edilse de kişilerin, empatik eğilimlerinin, hayvan haklarına ilişkin tutumlarını anlamlı bir şekilde yordamadığı bilgisinin edinilmesidir. Özellikle ahlaki olgunluğun, hayvan haklarına yönelik bakışı etkilediği düşünüldüğünde, eğitim faktörünün önemi üzerinde durulması gerektiği söylenebilir. Empatik eğilim, ahlaki olgunluk ve hayvan haklarına yönelik tutumlar arasında çıkan ilişki ise bu değişkenlerin, hayvanlara yönelik tutumu etkilemiş olabileceğini göstermektedir. Bu bulguların, Türk Ceza Kanunu ve Hayvanları Koruma Kanunu'nda yapılacak değişikliklere yardımcı olması beklenmektedir. Hayvanlara yönelik suç işleyen bireylerin, empati ve ahlaki olgunluk açısından yetersiz olduğu düşünüldüğünde, elde edilen bulguların adli bilimlere katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Elde edilen bir diğer bulguya bakıldığında, kadınlar ve erkekler arasında hayvan haklarına yönelik tutum açısından anlamlı bir fark bulunmuştur. Empatik eğilim ve ahlaki olgunluk açısından ise cinsiyet yönünden bir fark bulunmamıştır.

Yaptığımız çalışmada, empatik eğilimin birçok değişkende etkisinin olduğunu görmekteyiz. Daha çok doğuştan gelen ve küçük yaşlarda edinildiği düşünülen empatik eğilimin, bir kişilik özelliği olabileceği düşünüldüğünden; empatik eğilimi yüksek çocuklar yetiştirildiğinde yetiştirilen çocukların, gelecekte, aralarında ilişki olduğu desteklenen ahlaki olgunluk ve hayvan haklarına yönelik tutumları yüksek bireyler olacağı düşünülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, ahlaki olgunluk sahibi bireylerin yetiştirilmesinin, hayvanlara yönelik olumsuz tutumları engelleyeceği düşünülebilse de yasalar ile yaptırımların artmasının da büyük oranda hayvana yönelik olumsuz davranışların azalmasına destek olacağı söylenebilir.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, her-

hangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Fikir/Kavram: Şebnem Uygun; **Tasarım:** Şebnem Uygun, Neylan Ziyalar, Mustafa Okudan; **Denetleme/Danışmanlık:** Şebnem Uygun, Neylan Ziyalar, Mustafa Okudan; **Veri Toplama ve/veya İşleme:** Şebnem Uygun, Neylan Ziyalar, Mustafa Okudan; **Analiz ve/veya Yorum:** Şebnem Uygun, Neylan Ziyalar, Mustafa Okudan; **Kaynak Taraması:** Şebnem Uygun, Neylan Ziyalar, Mustafa Okudan; **Makalenin Yazımı:** Şebnem Uygun; **Eleştirel İnceleme:** Mustafa Okudan, Neylan Ziyalar.

KAYNAKLAR

- Yüksel A. [The effects of the empathy training program in increasing the emphatic ability levels of primary school students]. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 2004;17(2):341-54.
- Kaya A, Siyez DM. [Child and adolescent KAS empathic tendency scale: development, validity and reliability study]. Education and Science. 2010;35(156):110-25.
- Bekmezci H, Yurttaş ÇB, Özkan H. [Determination of empathic tendency levels of students receiving education in the department of midwifery]. Journal of Health Sciences and Professions. 2015;2(1):46-54. [Crossref]
- Pişkin M. [The relationship between empathy, anxiety and conflict tendency]. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi. 1991; 22(2):775-84.
- Akdoğan A. [Two Dynamic Of Social Improvement: Science and Ethics]. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. 2009;9(2):11-44.
- Çiftçi N. [The cognitive-moral developmental theory of Kohlberg: Moral and democracy education]. Değerler Eğitimi Dergisi. 2003;1(1):43-77.
- Yalın S. [Moral responsibility in Ahmet Hamdi Akseki]. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2015;38(1):209-25.
- Kaya M, Aydın C. [The investigation relations between religious belief and moral maturity levels of students at university]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2011;30:15-42.
- Thomas E. Lickona. Educating for Character: How Our Schools can Teach Respect and Responsibility. Bantam Books. New York; 1991. p.51.
- Bulliet RW. Hunters, Herders, and Hamburgers: The Past and Future of Human-Animal Relationships. New York: Columbia University Press; 2005.
- Savaş T, Yurtman İY, Tölü C. [Animal rights and animal welfare: philosophical view-objective pursuit]. Hayvansal Üretim. 2009;50(1): 54-61.
- Goralnik L, Nelson MP. Anthropocentrism. In: Ruth Chadwick, ed. Encyclopedia of Applied Ethics. 2nd ed. Volume 1. San Diego: Academic Press; 2012. p. 145-55. [Crossref]
- Singer P. [Contemporarily speciesism]. Hayvan Özgürleşmesi. 1. Baskı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları; 2005.
- İlgar R. [Violations of animal right in Turkey from geographical view]. Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2007;16(1):347-60.
- Doğan L. [Animals and animal names in Turkish culture]. Turkish World Journal of Language and Literature. 2001;12(12):615-59.
- Türkmen F. [On the usage of animals and plants as measure units in Turkic culture through its historical development]. Milli Folklor. 2012;24(95):96-102.
- Elmalı H. [Animal rights in Islam]. Yeni Ümit Dergisi. 2012;98:18-22.
- Dodurka T. Geçmişten günümüze Avrupa ülkeleri ve Türkiye'de hayvan hakları. 2 Aralık 2007. [Link]
- Melikoğlu B. [The historical development of the first society for animal protection in Turkey]. Vet Hekim Der Derg. 2009;80(1):37-44.
- Yaşar A, Yerlikaya H. [Historical development of animal rights in the world and Turkey]. Vet Bil Derg. 2004;20(4):39-46.
- Du Toit, C. W. (2015). Pursuing an understanding of animal consciousness: Implications for animal morality and a creaturely theology. Verbum et Ecclesia. 2015;36(3):1-10. [Crossref]
- Jasper JM, Nelkin D. Life in Society. The Animal Rights Crusade: The Growth of a Moral Protest. New York: Free Press; 1992. p.225.
- Demirci K. [Quality of animal life and application in Turkey]. Türkiye'de hayvan yaşam kalitesi mevzuatı ve uygulamaları. ETU Journal of Social Sciences Institute. 2019;(9):1-16. [Crossref]
- Haytap. Hayvanları koruma yasasının temel eksiklikleri. [Link]
- Armutak A. Mevzuat Etik ve Hayvan Hakları. [Link]
- Dökmen Ü. [Measuring empathy based on a new model and developing it with psychodrama]. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi. 1988;21(1):155-90.
- Şengün M, Kaya M. [The scale of moral maturity: the study of its validity and reliability]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2007;24(24-25):51-64.
- Özkul T, Sarıbaş T, Uzabacı E, Yüksel E. [A survey to identify the Turkish people's approach on animal rights concept: II. attitude analysis related to animal love, animal identification, animal ownership and eating habits]. Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi. 2013;19(2):199-202.
- Taylor N, Signal TD. Empathy and attitudes to animals. Anthrozoös. 2005;18(1):18-27. [Crossref]
- Chlopan BE, McCain ML, Carbonell JL, Hagen RL. Empathy: review of available measures. Journal of Personality and Social Psychology. 1985;48(3):635-53. [Crossref]
- Barriga AQ, Sullivan-Cosetti M, Gibbs JC. Moral cognitive correlates of empathy in juvenile delinquents. Crim Behav Ment Health. 2009;19(4):253-64. [Crossref] [PubMed]